

GAZALİ’NİN BİLGİ SİSTEMİNDE HADSI BİLGİ

INTUITIVE KNOWLEDGE IN AL-GHAZALİ’S KNOWLEDGE SYSTEM

Aykut KÜÇÜKPARMAK*

Özet

Gazali, İslam düşünce tarihinin önde gelen düşünürlerinden biridir. Onun bu önemi büyük ölçüde, birçok alanda kaleme aldığı etkili çalışmalarından kaynaklanır. Gazali’nin ele aldığı önemli konulardan biri bilginin mahiyetidir. Gazali bu konuda farklı epistemik yaklaşımları birleştiren bir tutum benimser. Çalışmamız boyunca Gazalinin bilgi sistemi içerisinde hadsi bilginin yerini belirlemeye çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: Gazali, Hadsî bilgi, Şüphe, Kesin bilgi, Kalb.

Abstract

Al-Ghazali is one of the leading thinkers in the history of Islamic thought. His importance, largely stems from his effectively works which penned in many areas. One of the important topic which Al-Ghazali deals with is nature of knowledge. In this regard, Al-Ghazali adopts an attitude that combines different epistemic approach. During our study, we will try to determine the location of intuitive knowledge in Al-Ghazali’s theory of knowledge.

Key Words: Al-Ghazali, Intuitive knowledge, Suspicion, A priori knowledge, Heart.

* Arş. Gör., Muş Alparslan Üniversitesi. Fen Edebiyat Fakültesi., a.kucukparmak@alparslan.edu.tr

Giriş

Meriç, “ her asırda birkaç kişi düşünür, diğerleri onların düşündüğünü düşünür” demiştir. Bu doğru olmakla beraber bazı mütefekkirler de vardır ki; asırlar boyu insanlar onların düşündüklerini düşünürler. Şüphesiz Ebu Hamid el-Gazali bu niteliğe sahip mümtaz düşünürlerden biridir. Hatta İslam düşüncesi söz konusu olduğunda kendinden önceki ve kendinden sonraki ayrımını yapabileceğimiz düşünürün kim olduğu sorusuna da, açıkça Gazali cevabının verilebileceği kanaatindeyiz. Gazali’ye bu ayrıcalıklı konumunu temin eden nedenlerin başında kendi düşünce iklimindeki birbirinden farklı hemen bütün düşünce okullarına olan vukufiyeti ve bu alanlarda kendinden sonra gelenleri büyük ölçüde etkileyecek nitelikte telif ettiği eserleri gelir. Hakikaten de Gazali usul, fıkıh, kelim, felsefe ve tasavvuf gibi çok farklı alan ve konularda oldukça etkili eserler telif etmiştir. Gazali’nin üzerine yazdığı konuların başında şüphesiz bilginin mahiyeti gelir. Bu bağlamda ortaya koyduğu yaklaşımlar; kendisinden önceki farklı epistemik yaklaşımları birleştiren ve bunlardan herhangi bir kategoriye doğrudan dâhil edilemeyecek özgün bir mahiyet arz eder. Diğer taraftan Gazali’nin bilginin mahiyetine dair yaptığı çalışmalar yalnızca ilmi ve düşünsel bir faaliyet değil, bununla beraber onun bütün hayatına nüfuz eden varoluşsal boyuta da sahip bir faaliyettir. Gazali’nin biyografisi niteliğindeki El-Munkız Mine’ d Dalal adlı eseri göz önüne alındığında bilginin hakikati üzerine yaptığı tefekkürün, neticede bütün hayatına nüfuz eden bir etkiye sahip olduğu açıkça görülecektir.

El Munkız kitabı Gazali’nin düşünce seyrine ve bilginin mahiyeti hakkında nasıl bir tasavvura sahip olduğuna dair bize önemli ipuçları verir. Bu bağlamda, Gazali’nin yaşadığı şüphe krizleri ve bunların neticesinde ulaştıkları, ayrıca bir öneme haizdir. Bu nedenle biz de bu çalışmamızda, Gazali’nin ömrünün ilk dönemlerinde tecrübe ettiği krizi mercek altına alarak, onun bilgi anlayışının temeline ve bu temelin mahiyetini tespit ve tayine dair bazı mülahazalarda bulunacağız.

Şüphe Krizleri

Bu tespit ve tayin işine geçmeden önce, Gazali’nin düşünce seyri ve bir şahsiyet olarak problematikliği ile ilgili bazı hususlara değinmekte fayda vardır. Gazali hayatında, daha ileride ayrıntılı olarak ele alacağımız iki şüphe krizi geçirir. Süleyman Dünya bu noktadan yola çıkarak, Gazali’nin hayatını üç evreye ayırır; şüphe öncesi, her iki çeşidiyle şüphe dönemi ve hidayete erme dönemi.¹ Dünya, Gazali’nin şüphe öncesi döneminde talebe olduğu ve şüphe döneminde ise hakikati elde etme konusunda ciddi sorunlarla malul olduğu için, ancak hidayete erdiği dönemden sonraki eserlerinin onun düşünce,

1 Dünya, Süleyman, İmam Gazali ve iman-küfür sınırı, çev. Ahmet T. ARSLAN, Risale yay. , İstanbul 1992, s.114.

görüş ve nazariyelerini yansıtan kaynaklar olarak kabul edilebileceğini iddia eder.² Kanaatimizce bu yaklaşım Gazali'nin bir bütün olarak anlaşılması noktasında pek isabetli görünmemektedir. Aynı şekilde Gazali'nin ikinci şüphe sürecine kadar, ki uzun ve bir çok eser telif ettiği bir süreçtir, hakikate dair bir görüş ve nazariyeye sahip olmadığını düşünmek açıkça yanlıştır. Zira Gazali bu süreçte hakikate dair belli bir görüş ve nazariyeye sahip olmasaydı eleştiri yapamazdı, çünkü eleştiri belli bir hakikat görüşüne sahip olmadan yapılamaz. En azından bu süreçteki eserleri, Gazali'nin bir bütün olarak düşünce sisteminde, nelere karşı eleştirel bir tutum sergilediğine dair sahih kaynaklardır. Diğer taraftan Gazali hidayete erme sürecinden önce de Allah, nübüvvet ve ahiretle ilgili meselelerde kesin bir imana sahip olduğunu³ açıkça belirtmektedir. Netice itibarıyla, Gazali hayatının bu sürecinde de hakikate dair belli bir görüş ve nazariyeye sahiptir ve bu dönemde telif ettiği eserler, bir bütün olan Gazali düşüncesinin bir parçası hükmünde sahih kaynaklar olarak kabul edilmelidir.

Bununla birlikte, Gazali'nin şahsiyetinin ve düşünce sisteminin bir bütün olarak anlaşılmasında belli bazı güçlüklerin bulunduğu da bir gerçektir. Bunun en temel sebebi, bir olgu olarak Gazali düşüncesinin kendinden önceki mevcut epistemik yapıların bir bileşkesi hükmünde olmasıdır. Diğer bir ifadeyle, farklı mahiyetteki epistemik yapılar Gazali de çatışmacı bir tarzda bir araya gelmiş ve neticede Cabiri'nin tabiriyle, "telfiki tedahuli" mahiyet arz eden bir düşünce sistemi ortaya çıkmıştır.⁴ Dikkat edilirse bu durum, Gazali'nin düşüncesinde birbiriyle çatışan unsurların bulunduğunu, dolayısıyla bir bütün olarak düşünce sisteminin anlaşılması hususunda belli güçlüklerin olduğunu ima eder. Biz de incelediğimiz konuları bu hususları göz önünde bulundurarak, mümkün olduğu kadar bütünsel bir bakış açısı ile ele almaya çalışacağız. Şimdi de Gazali'nin şüphe krizlerine daha yakından bakmaya geçebiliriz.

Gazali bu sürece, içinde bulunduğu durumu top yekûn sorgulamaya tabi tutarak başlar. Hemen bunun ardından kesin bilgi olmayan şeylere güvenemeyeceğini ve bunların da ancak duyu organlarının sağladıkları ve aklın zaruri ilkelerinden başkası olmadığı⁵ neticesine varır. Ancak sorgulama burada bitmez, duyu verilerinin ve aklın zaruri ilkelerinin de kesin bilginin kaynağı olmayacağını netice verinceye kadar devam eder. Bu noktada Gazali kendisini bu şüphelerden kurtarmaya çalışır ama bu mümkün olmaz, zira bu şüphelerden kurtulmak delil ile olur, oysa temel akıl ilkelerini kabul etmediğinden delil getirerek bu sorunu çözmesi mümkün olmaz. Bu süreç iki aya yakın devam eder ve bu süreçte Gazali kendisini 'safсатаcı' olarak nitelendirir.⁶ Bu süreçten nasıl kurtulduğunu

2 Dünya, a.g.e. , s.110.

3 Gazali, *El Munkizü Mined Dalal*, çev.Salih UÇAN, Kayıhan yay. , İstanbul 1990 , s.179.

4 Cabiri, Muhammed Abid-el, *Arap- İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, çev. Burhan KÖROĞLU, Kitabevi yay., İstanbul 2001, s. 605., Taylan, Necip, *Gazali'nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İFAV yay., İstanbul 1994, s. 25.

5 Gazali, a.g.e. , s.107.

6 Gazali, a.g.e. , s.110.

şu ifadeleri ile dile getirir:

“Nihayet günün birin de ulu Allah beni bu dertten, bu bunalımdan kurtardı. Vicdanım normal sağlıklı haline döndü. Artık zaruri akli prensiplerini onaylıyor, onları güvenilir temel dayanaklar olarak kabul ediyordum.

Bu bunalımdan çıkışım delil düzerek veya ard arda cümleler sıralayarak değil, doğrudan doğruya Ulu Allah’ın kalbime akıtmış olduğu bir nur sayesinde oldu. Bu nur bilgilerin çoğunluğunun anahtarıdır. Buna göre kim keşfini, yani apaçık gerçeği elde etmenin serbest delillere bağlı olduğunu sanırsa ulu Allah’ın geniş rahmetini sınırlandırmış daraltmış olur.”⁷

Gazali’nin bu ifadelerini dikkate aldığımızda, onun kesin bilgi arayışının Allah’ın kalbine attığı bir nur ile nihayete ermiş olduğu görülür. Peki, bu nurun Gazali’ye verdiği bilgi nedir? Anlaşıldığı kadarıyla bu bilgi zaruri akıl prensiplerinin doğru olduğu bilgisidir. Bunun neticesinde Gazali delil vasıtasıyla kesin bilgi elde etmenin temel ilkeleri olan aklın zaruri prensiplerini dayanak olarak kabul eder. Buna göre Gazali’nin bilgi sisteminin temelini ya da en azından temellerinden birini aklın zaruri prensipleri oluşturur. Bu prensiplerin nihai anlamda doğruluğunu ise delil getirme ve kıyasla elde edilmeyen Allah’ın kalbine attığı bir nur temin eder. O halde onun düşünce sisteminin daha derinde bir temeli ya da temellerinden biri hadsi/ilhami mahiyetteki bu nur olmaktadır.

Gazali birinci krizden sonra, kalamcılar, batınıyye, felsefeciler ve tasavvuf yollarını eleştiri süzgecinden geçirir ve sonuçta ahiret saadetinin ancak takva ve nefsin aşırı arzularından kaçınmakla mümkün olduğu kanaatine varır. Bundan sonra kendi hayatını gözden geçirir ve yaptığı işler ve içinde bulunduğu durum arasında bir çelişki olduğunu fark eder. Bu mülahazaların derinleşmesiyle ikinci kriz içerisine düşer.⁸ Ancak bu kriz kesin bilgi elde edip etmeme hususundan çok bildikleri ile yaşantısı arasındaki çatışkıdan kaynaklanır. Bu nedenle Gazali’nin bilgi anlayışının temellerini ortaya koyma bağlamında bizi ilgilendiren daha ziyade birinci krizdir. Şimdi de Gazali’nin niçin bu şüphe krizine düştüğü ve bu şüphenin mahiyetine dair bazı değerlendirmeleri ele alabiliriz.

Gazali’nin yaşadığı dönem, Cabiri’nin tasnifiyle Beyani, İrfani ve Burhani epistemik sistemlerin kendi yapılarını tamamladığı, iç dengesini tamamlamada bütün imkânlarını tükettiği ve bilfiil kriz aşamasını yaşadığı bir döneme tekabül eder.⁹ Tabi bu krizler yalnızca epistemik yapıların kendi bünyelerinden değil, aynı zamanda yapıların birbirleri arasındaki çatışmacı konumlarından da kaynaklanmaktaydı. Bu çatışma kısa sürede bütün yapıları kapsayan genel bir çatışmaya dönüştü. Ve bu durum Cabiri’ye göre, Gaza-

7 Gazali, *El Munkizü Mined Dala.*, s.111.

8 Gazali, *a.g.e.*, s.179-181.

9 Cabiri, *a.g.e.*, s.603.

li'nin manevi ve düşünsel krizlerinde tecessüm eden sosyal arka planı gözler önüne serer.¹⁰ Bu yaklaşıma göre, Gazali'nin yaşadığı bu kriz tecrübesinin kaynağı içinde bulunduğu düşünce iklimidir. Benzer bir yaklaşımla, Watt, Gazali'yi ş phecî yapan şeyin kişisel olmadığını belirtir, Gazali'nin ş phecîliği içinde bulunduğu medeniyetin karşı karşıya kaldığı bir kriz ve bunun açık bir  z m şekli bulunmayışının bir hissedilişidir.¹¹ Gazali'nin içinde bulunduğu düşünce zeminini ön plana çıkaran bu yaklaşımlar onun yaşadığı krizin nedenlerine dair önemli ipuçlarını verir, ancak sadece bunlardan ibaret saymak indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Zira kendinin de ifade ettiği gibi, fitratındaki hakikati araştırma aşkı ve bu uğurda kullandığı şahsi dehası ve cesareti de onun düşünce seyrinde büyük bir etkiye sahiptir. Diğer bir ifade ile onun bu şüphe sürecine girmesinde bulunduğu ortamla birlikte taklidi ve taklitçiliği kabul etmeyen kişiliği de belirleyici bir role sahiptir.

Gazali taklitten kurtulma çabası sonucunda her şeyden şüphe etmeyi başarmıştı. Bu-raya kadar ki süreçte iradi bir düşünme seyri izledi, ancak sonuçta, iradesini aşan gayri ihtiyari bir duruma düştü. Bu nokta göz önüne alındığında, Gazali'nin ş phecîliği bir-çok kimsenin bahsettiği gibi metodik bir şüphe değildir.¹² Zira metodik şüphede bilgiler elekten geçirilerek açık-seçik bilgiye ulaşma söz konusudur. Bu sınamayı yapan suje, insan aklıdır. Oysa Gazali aklın kendisinden de şüphe eder, dolayısıyla onun şüphesi bu yönüyle metodik şüpheden farklıdır. Bu noktada Gazali'nin şüphe problemini aşması ile Descartes'in metodik şüphesini nihai manada akıl ile  z me vardırması dikkate alındığında çok önemli bir husus ortaya çıkar. Descartes'in hakikatin bilgisini arayışı insan aklı ile son bulur, bunun anlamı hakikatin nihai kriterinin bir insan yetisi olarak akıl olmasıdır. Bu yaklaşım rasyonalizm ve modern düşünceyi netice vermiştir. Oysa Gazali'nin şüphesini sona erdiren insan yetisi değil ilahi nurdur. Dolayısıyla, onun düşüncesinde hakikatin kriteri ve belirleyicisi insan yetisi değil Tanrı'dır.

Bu noktadan sonra Gazali'yi şüpheden kurtaran ilahi nurun mahiyetine dair bazı değerlendirmelere yer verebiliriz. Gazali bu nurun ne olduğundan pek bahsetmez, bu nedenle bu nurun mahiyetine dair bazı çıkarımlarda bulunmaya çalışmak gerekir. Bir kısımları bu nurun Gazali'nin şüphe ettiği aklın zaruri ilkelerinin aynısı olduğunu iddia eder.¹³ Bu pek makul bir yaklaşım olarak görünmemektedir, zira Gazali akılı tanımlarken de onu sadece apriori ilkeler manasındaki akıldan ibaret saymaz, bu konuya ileride daha detaylı değineceğiz. Diğer taraftan Gazali apriori ilkeler manasındaki akılı aşan bir bilgi yetisini de kabul eder ve bu husus onun bilgi sisteminde önemli bir yere sahiptir. Eğer akıl ile ilahi

10 Cabiri, *Arap-İslam Aklının Oluşumu*,  ev. İbrahim AKBABA, kitabevi yay. İstanbul 2001, s.321.

11 Watt, Montgomery, *Müslüman Aydın Gazali Hakkında Bir Araştırma*,  ev. Hanifi ÖZCAN, Etüt yay., Samsun 2003, s.61.

12 Ayman, Mehmet, *Gazali'de Bilgi Sistemi ve şüphe*, İnsan yay., İstanbul 1997, s.113., Cabiri, *Arap- İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, s.605., Vural, Mehmet, *Gazali Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara Okulu yay., Ankara 2004, s.171.

13 şahin, Hasan, "Gazali'nin ilim, akıl ve felsefeye bakış tarzı", *El-Gazali*, E. .Đ.N.T.T.E yay., Kayseri 1988, s.111., Ayman, a.g.e.,s.104.

nur özdeş kabul edilirse Gazali'nin bilgi anlayışı akli verilerle kayıtlanmış ve zaruriyata hasredilmiş olur, ki zaten bu iddia edilmektedir,¹⁴ ancak Gazali'nin bir bütün olarak bilgi anlayışına bakıldığında bunun doğru olmadığı açıkça görülmektedir. Dolayısıyla, şüpheyi gideren nurun zaruri akıl ilkelerinin aynısı olduğu görüşü açıkça kabul edilemeyecektir. Gazali'nin ifadesine bakarsak bu nur, delil düzerek ya da kıyas yoluyla çıkarım yaparak elde edilen bir şey değildir. Doğrudan doğruya Allah'ın kalbe attığı bir nur olduğuna göre hadsi ve İlhami bir mahiyettedir. Şimdi, bu hadsi bilginin mahiyeti nedir? Gerçekleşmesi için gerek ve yeter koşullar nelerdir? Bir bilgi türü olarak değeri nedir? ve Gazali'nin bilgi anlayışı içerisindeki konumu nedir? gibi sorulara cevap bulabilmek için Gazali'nin bilgi anlayışına daha yakından bakmak gerekmektedir.

Bilgi Anlayışı

Gazali'nin bilgi anlayışı bağlamında ilk önce ele alınması gereken kavramlar akıl, kalb, nefis ve ruh kavramlarıdır. Kalb kelimesinin iki manas vardır: Bunlardan biri insanın sol göğsünde bulunan et parçası diğeri ise, insanın anlayan, bilen bir yetisi ve insanın hakikati olan latife-i Rabbani'ye-i ruhaniyedir. Ruh kelimesinin de iki manası vardır: Bunlardan ilkinde göre, ruh cismani kalbin boşluğunda bulunan latif bir cisimdir. İkinci anlamı ile ruh, insanın görülmeyen müdrük ve alim olan bir parçasıdır.

Nefis kelimesi de aynı şekilde iki manaya sahiptir: Birincisinde insanda şehvet ve gazap kuvvetini toplayan bir asıl anlamına gelir. İkinci manası ise kalb ve ruhun ikinci anlamlarında olduğu gibi insanın hakikati ve kendisi demektir. Akıl kelimesinin de farklı manaları olmakla birlikte, bu konu bağlamında iki manasından söz eder. Buna göre, birinci manası, eşyanın hakikatini bilen kalbin bir sıfatı anlamındaki akıldır. İkincisi ise ilimleri anlayan murad olunur ki bu manada kendisi olur. Bu tanımlar dikkate alındığında, kavramların farklı anlamları olmakla birlikte dördü de insanın müdrük ve alim olan bir cüzü manasında ortaklırlar.¹⁵ Bu kavramlar arasındaki ortak anlamın Gazali tarafından ortaya konması, onun düşünce sisteminin birleştirici mahiyetine işaret eder. Buna göre bu kavramlar farklı disiplinlerde farklı anlamlara gelmesine rağmen, bilgi konusunda bunların hepsi aynı anlama gelmektedir. Bu yaklaşımıyla Gazali, özne konusunda farklı terimlerin ortak anlamını ortaya çıkarmıştır.¹⁶ Bu da bütüncül bir epistemik yaklaşımı mümkün kılan zemini temin etmiştir.

Gazali'nin bilgi anlayışı realiteden, varlıktan yola çıkar.¹⁷ Buna göre bilginin olabilmesi için nesnenin gerçek bir varlığa sahip olması gerekir. Ancak hemen belirtmek

14 Şahin, Hasan, a.g.m., s.110.

15 Gazali, İhyay-ı Ulumi'd-Din, c-III, çev. Ahmed SERDAROĞLU, Bedir yay., İstanbul 1975., s.s. 9-12, *Mukaddes Merdivenler*, çev. Yaman ARIKAN, İstanbul 1971, s.s. 17-23.

16 Cihan, A.Kamil, İbn-i Sina ve Gazali'de Bilgi Problemi, İnsan yay., İstanbul 1998, s.144.

17 Bolay, S.Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, M.E.B. Yay., İstanbul 1993, s.27.

gerekir ki, Gazali varlığı yalnızca bu duyulur âleme hasretmez. Ona göre âlem ikidir: birini mülk ve şehadet âlemi diğerini ise gayb ve melekût âlemi olarak adlandırır. Bunlara hissi âlem, akli âlem, cismanî âlem, ruhani âlem gibi farklı isimler de verilir ancak hepsi aynı manaya işaret eder.¹⁸ Burada dikkat edilmesi gereken önemli bir nokta vardır ki; bu âlemler birbirinden kopuk ve bağımsız âlemler değildir. Gazali'ye göre hissi âlem, akli âleme giden bir merdiven hükmündedir. Hatta eğer bu ilişki olmasaydı Allah'a yaklaşma da mümkün olmazdı. Ona göre mülk âlemi ile melekût âlemi arasında varolan bu ilişki benzeşme ilişkisidir. Diğer bir ifadeyle, bu âlemdeki her şey o âlemden bir örnektir.¹⁹ Bu nokta Gazali'nin bilgi anlayışında önemli bir husustur. Zira Gazali'ye göre bilgi eşyanın hakikatine uygun bir suretin kalpte hâsıl olmasıdır.²⁰ Bu nedenle eşyanın hakikati ile kalpteki suretinin tekabülü imkânı, onun bilgi sisteminin temeli hükmündedir. Bu konuya daha sonra tekrar döneceğiz.

Gazali bilgiyi tasvir etmek için ayna örneğini verir. Buna göre bir şahsın suretinin aynaya aksetmesi bilgiye benzer. Burada aynaya akseden suretin aksinden ayrı bir hakikati vardır. Aynen bunun gibi kalp aynasına yansıyan her malumun da bir hakikati vardır. Yansımanın gerçekleşmesinde ayna, şahıs ve onun sureti ayrı ayrı olduğu gibi, bilginin hâsıl olmasında da kalp, eşyanın hakikati ve bu hakikatin kalpte husulü gibi ayrı ayrı üç şey vardır.²¹ Bu üç unsur özne, nesne ve bu ikisi arasında kurulan bilgi aktarı olarak da ifade edebiliriz. Şimdi bu üç şeyi ana hatlarıyla inceleyip, hadsi ve ilhamî bilginin bu bütün içerisinde nerede durduğuna daha yakından bakmaya çalışalım.

Gazali'nin özne ile ilgili değerlendirmelerinde, daha önce temas ettiğimiz akıl, kalp, nefis ve ruh kavramlarının tanımları önemli bir yere sahiptir. Gazali bu dört terimin farklı anlamları olmakla birlikte, insanın müdrîk, algılayan ve bilen özü olması manasında ortak olduğunu belirtir. Gazali bilen özne olarak insanın hem duyulur olanla hem de düşünü-lür olanla ilişki kurabilme imkânına sahip olduğunu belirtir. Ona göre insana bu imkânı sağlayan, biri oluş ve bozuluş yasalarına tabi olan cisim, diğeri de konuşan, aydınlatan ve teklîğini kazanmış cevher olan nefis olmak üzere iki farklı unsurdan oluşmuş olma-sıdır.²² Özne olarak insan nefsi ile düşünülür dünyanın, cismi ile de duyulur dünyanın misali hükmündedir,²³ bu durumu aynı zamanda bu âlemleri bilebilme imkânını da ima eder. Gazali bu yaklaşımına paralel olarak, öznenin bilgi yetilerini de dış duyular ve iç duyular olmak üzere ikiye ayırır. Dış duyular, görmek, duymak, temas etmek, koku ve tat almaktan ibarettir. Bâtîni duyular ise, hayal, hafıza, müfekkire, müzekkire kuvveleri ve

18 Gazali, *Nurlar Feneri*, çev. Süleyman ATEŞ, Bedir Yay., İstanbul 1966, s.39.

19 Gazali, *a.g.e.*, s.s. 40-41.

20 Gazali, *İhya* c.III, s.30.

21 Gazali, *a.g.e.*, s.29.

22 Cihan, *a.g.e.*, s.97.

23 Cihan, *a.g.e.*, s.99.

hiss-i müşterek olmak üzere beş tanedir.²⁴ Gazali bu duyuların işleyiş ve görevleri hakkında izahlarda bulunur. Bu noktada Gazali'nin nesnenin mahiyeti ile ilgili görüşlerine değinebiliriz.

Daha önce de temas ettiğimiz gibi Gazali bilgiyi varlıktan başlatır, dolayısıyla ona göre bilginin nesnesi 'varlık' tır. Ayrıca 'varlık' ve 'şey' kavramları hiçbir araştırma talep olmaksızın anlamı nefiste resmedilmiş apriori bilgilerdir.²⁵ Gazali nesneyi duyulur ve akledilir nesne olmak üzere ikiye ayırır, bunları bazen farklı isimlerle de ifade eder.

Duyulur nesne, bir duyu tarafından kavranan nesnelere dir. Duyulur nesnelere belli bir nitelik ve nicelikte sonlu olduklarından zaman ve mekân içinde yer alırlar. Ayrıca bunlar varlık âleminin en bayağı kısımlarıdır, varlık âleminin hepsi değil sadece bir kısmını oluştururlar.²⁶

Akledilir nesne ise, duyular ile özüne ulaşılmayan akletmenin belli biçimleriyle bilinen varlıkları ifade eder. Bunlar zaman ve mekânla kayıtlı olmadığı gibi zaman ve mekânın değişmesiyle başkalaşmaz, her ulusun bilmesine açıktır.²⁷ Burada şu hususa dikkat edilmelidir ki; duyulur nesne ile akledilir nesne bir birinden tamamen bağımsız iki varlık alanı değildir, aksine aralarında bir ilişki vardır, akledilir nesnelere biçimsel açıdan duyulur nesnelere ilk örneği ve varlık bakımından da onların ilkesi hükmündedir.²⁸ Gazali bu ilişkiyi şu şekilde dile getirir: kalpteki suret hayalde hâsıl olan surete, hayaldeki suret de dış âlemdaki vücuda, bu da levh-i mahfuzdaki surete uygundur.²⁹ Dolayısıyla akledilir âlem olan levh-i mahfuz ile duyulur âlem olan âlem-i şehadet ve bunların insan kalbindeki sureti birbirine uygundur.³⁰ Buna göre akledilir nesnelere aynı zamanda duyulur nesnelere reel varlığının da teminatı hükmündedir.

Özne ve nesne ile ilgili bu genel değerlendirmelerden sonra bunlar arasında kurulan bilgi aktarına değinelim. Gazali'nin bilgi sisteminde algı, düşünme, anlama ve açıklama olmak üzere dört bilgi aktından söz edebiliriz. Algılama, algılanan şeyin örneğinin algılayanın zihninde hâsıl olmasıdır. Bu tanımdan açıkça anlaşılacağı üzere, beş duyu vasıtasıyla gelen algılar nesnenin kendisi değil örneğidir.³¹ Gazali'ye göre, algı aktı bir tür soyutlamadır ve duyularda tamamlanmaz, algı aktının tamamlanması ortak duyu adını verdiği iç duyuda tamamlanır. Gazali, algı aktı ile elde edilen duyularda mesafe, duyu organlarındaki bir rahatsızlık gibi belli bazı nedenlerden dolayı hataların olabileceğini

24 Gazali, *a.g.e.*, s.s. 14-15.

25 Gazali, *Mustafa İslam Hukuk Metodolojisi, c.1*, çev. Yunus APAYDIN, Klasik Yay., İstanbul 2006, s.20.

26 Gazali, *Nurlar Feneri*, s.18-19.

27 Cihan, İbn-i Sina ve Gazali'de Bilgi Problemi, s. 107.

28 Cihan, *a.g.e.*, s. 108.

29 Gazali, *İhya c. III*, s.44.

30 Corbin, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Hüseyin Hatemi, İletişim Yay., İstanbul 2007, s.322.

31 Gazali, *Filozofların Tutarsızlığı*, çev. Mahmut KAYA- Hüseyin SARIOĞLU, Klasik Yay., İstanbul 2005, s. 186.

belirtir. Bununla beraber normal şartlarda duyulur bilgilerin doğruluğundan şüphe edilmez.³² Algı aktının alanı, zaman ve mekân içerisinde mevcut olan cisimdir. Bu cisimlerin farklı nitelikleri vardır. Bu nitelikler kendisine uygun duyu organları tarafından algılanır.

Diğer bir bilgi aktı ise anlamadır. Bu akt duyulur ya da duyulur alana geçebilen şeylerin anlamı ile ilgilidir. Bu akt ile özne, duyulurun dost veya düşman; faydalı veya zararlı olup olmadığını kavrar. Bu anlam duyulur olmamakla birlikte duyulurla birlikte vardır. Ayrıca anlama aktı nesneyi doğrudan kavrayan bir bilgi aktıdır. Bununla birlikte önemli bir husus daha vardır ki, anlama aktının gerçekleşmesi belli bir bilgi birikimini gerektirir. Bu bilgi aktının alanı ise duyulur alan ve bu alana geçebilen işaretlerle ilgilidir.³³

Açıklama aktı ise, doğrudan kavranmayan olay veya fenomenlerin bir ilkeye veya fiziksel ya da mantıksal ilkelere dayanılarak kavranmasını ifade eden bir diğer bilgi aktıdır. Açıklama aktının deneysel ve felsefi bilgiler alanında faaliyet gösterdiği dikkate alınırsa bu aktın duyulur ve düşünülür alanlarda faaliyet gösterdiği anlaşılacaktır.³⁴

Hadsî Bilgi

Son olarak, çalışmamızda önemli bir yere sahip hadsî ve ilhamî bilgiyi de kapsayan düşünme aktını ele alalım. Düşünme aktı, bilgi yetilerinde akıl ile gerçekleştirilir. Bu bilgi aktı insan bilgisinin ve hayatının hemen her tarafında faaliyet gösterir. Bunlardan bazılarını Gazali şöyle sıralar; bu akt sayesinde insan, arzu ve öfkesinin aşırılıklarından kendini korur, şehvet ve gadabını olması gerektiği sınırdan tutar.³⁵ Yalanın ve zulmün kötü ve çirkin olduğunu, doğruluğun ve adaletin iyi olduğunu kavrar.³⁶ Felsefe; kesin bilgi; eşyanın gerçekliğini kuşatma ve bütün varlığı bilgi ile kuşatma bu bilgi aktıyla gerçekleştirilir. Bununla birlikte bu bilgi aktı imkân, zorunlu ve imkânsız alanlarında da etkinliğini gösterdiğinden ötürü her hangi bir sınırdan da tanınmaz.³⁷

Düşünme aktının birbirinden farklı biçimleri vardır. Düşünme sonucunda akıl sahibi kimseye makulün hakikati hâsıl oluyorsa bu 'taakkul'³⁸, öğrenmeyle veya çıkarımla elde edilmeden, delil ve iktisapsız ortaya çıkarsa bu durumda 'hads'³⁹ olarak adlandırılır. Düşünmenin farklı şekilde gerçekleşmesine göre tefekkür, tasavvur, hayal ve hatırlama gibi isimler de alır.

32 Cihan, *a.g.e.*, s.112.

33 Cihan, *a.g.e.*, s.s. 122-123.

34 Cihan, *a.g.e.*, s. 124.

35 Gazali, *İhya c. III*, s.16.

36 Gazali, *Mukaddes Merdivenler*, s. 55.

37 Cihan, *İbn-i Sina ve Gazali'de Bilgi Problemi*, s.s. 114-115.

38 Gazali, *a.g.e.*, s.78.

39 Vural Mehmet, *Gazali Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004. s. 154.

Anlaşılabacağı üzere hadsi bilginin elde edilmesi de bir tür düşünme faaliyetidir. Bu düşünme biçiminde bir bağlantı doğrudan doğruya araçsız keşfedilir, bir bütün mantıksal düşünme ve akıl yürütme ile değil, bir seferde dolaysız olarak kavranır, ayrıca bu düşünme biçiminde varlıklar bize olduğu gibi açılır.⁴⁰ Buna göre hadsi bilgi delil ve çıkarımla elde edilmeyen, kesbi olmayan, ani şekilde kalbe doğan bir bilgidir. Dikkat edilirse bu özellikleriyle, Gazali'nin kalbine atılan ve onu şüpheden kurtaran nura oldukça benzetilmektedir. Bu noktada Gazali'nin hadsi bilginin mahiyetine dair düşüncelerine daha yakından bakabiliriz.

Bu konu bağlamında, Gazali hads, ilham ve vahiy kavramlarını kullanır. Bu üç kavram, kesbi olarak elde edilmeme noktasında ortaktır. Ancak vahiy, bu bilginin vasıtası olan meleğin müşahedesi bakımından diğer ikisinden ayrılır.⁴¹ Hads ile ilham arasında bir fark olup olmadığı ise biraz daha kapalı bir durumdur. Gazali, mantık ve felsefe ile ilgili eserlerinde hads terimini, ledünniye ve ihya gibi dini üslubun hâkim olduğu eserlerinde ise ilham terimini kullanır.⁴² Ancak bu ikisinin mahiyetine dair değerlendirmeler göz önüne alındığında ikisinin de aynı anlamda kullanıldığı söylenebilir.⁴³

Gazali kesp ile elde edilmeyen bu bilginin mahiyetini ortaya koymak için yine ayna örneğine başvurur. Kalp bütün eşyanın hakikatinin kendisinde tecelli edebileceği kabiliyettir. Ancak bazı sebepler bunların tecelli etmesine mani olur. Adeta kalp aynası ile levh-i mahfuz arasına giren bir perde gibi. Kalpte hakikatlerin tecelli etmesi, bir aynadan karşısında bulunan aynaya suretlerin yansımaları gibidir. İki ayna arasına perde girerse yansıma olmaz. Ancak bu perdenin kalkması bazen rüzgârın esmesiyle bazen de elin müdahalesiyle mümkün olur. İşte ilhami bilgi rüzgârın perdeyi kaldırması gibi, kalp aynası ile levh-i mahfuz arasındaki perdelerin irade dışında kalkmasıyla hâsıl olur.⁴⁴ Bunun neticesinde levh-i mahfuzdaki eşyanın hakikatleri kalpte parlamaya başlar.

Okuyup çalışmayla elde edilen bilgi ile ilham yoluyla elde edilen bilginin farkını ve bunun imkânını ortaya koymak için, Gazali'nin verdiği önemli örneklerden biri de havuz örneğidir. Buna göre, boş bir havuzun dolması iki şekilde mümkündür. Birisi yukarıdan akan dereler vasıtasıyla, diğeri ise havuzun altından kazılan ve kuyudan çıkarılan su ile. Bu ikincisi daha temiz ve daha devamlıdır. İşte kalp bu havuz, ilimde su gibidir. Kalbe bilgiler duyular vasıtasıyla dışarıdan gelebildiği gibi, kalbin derinliklerine dalıp onu temizlemek ve perdeleri atmamak suretiyle içerden de gelebilir.⁴⁵

Bu değerlendirmeleri dikkate alındığında, Gazali'nin hem kesbi hem de İlhami bilgiyi

40 Ayman, *Gazali'de Bilgi Sistemi ve Şüphe*, s. 105.

41 Gazali, *İhya* c.III, s.41.

42 Cihan, *a.g.e.*, s.120.

43 Cihan, *a.g.e.*, s.118.

44 Gazali, *a.g.e.*, s.41.

45 Gazali, *a.g.e.*,s.44.

kabul ettiği açıkça görülecektir. Kanaatimizce, bu durum Gazali'nin düşünce sisteminin birleştirici mahiyetine işaret eder. Zira onun bulunduğu dönemde, kelami ve felsefi ekoller kesbi bilginin, irfani ekoller ise İlhamî ve keşfî bilginin savunuculuğunu üstlenmiş durumdaydı ve aralarında açık bir çatışma mevcuttu. Bununla beraber kesbi ve İlhamî bilginin o dönemde, zahiri ve batini bilgi ayrımına da tekabül ettiğini ifade edebiliriz ve yine bunlarda çatışmacı bir konumda bulunuyorlardı. Gazali bu konunun değerlendirilmesi bağlamında, her iki yaklaşımı savunanların düşüncelerini sıralar, bu ikisinden hangisinin tercih edilmesi gerektiği sorusu karşısında ise ikisinden birini tercih eden bir tutum sergilemez. Belli durum ve şartlara göre herhangi birisinin tercih edilebileceğini belirtir.⁴⁶ Bu tutum onun bu iki bilgi türü arasında mahiyet farkı görmemesinden kaynaklanır. Zira Gazali'ye göre, ilham ve iktisap yoluyla elde edilen ilimler; ilmin kendisinde, mahallinde ve sebebinde ayrılmazlar.⁴⁷ O halde Gazali bu iki ilmin mahiyetinde farklılık görmemektedir. Bundan da öte eşyada hem zahirin hem de batının aynı anda idrakini gerekli görmektedir. Bu durum onun birleştirici sistemi ile ilgili önemli bir husustur.

Bu noktada, ilhamî bilginin hâsıl olması için gerek ve yeter şartların tespitine çalışalım. Her ne kadar ilhamî bilginin kesp ile elde edilmediğini belirtmişsek de bu durum hiçbir ön şartın olmadığı anlamına gelmez. Zira ilhamî bilgi her zaman her insanda hâsıl olmuyor. İlhamî bilginin levh-i mahfuzdaki hakikatlerin kalbe yansması olduğuna daha önce değinmiştik. Gazali bu yansmanın gerçekleşmesini engelleyen beş sebepten bahseder. Bunlar; kalbin zatında noksanlığın olması, günah kirleriyle kirlenmiş olması, aranan hakikat yönünden, istikametten ayrılmış olması, arada perdelerin bulunması ve aranan şeyin hangi yönden elde edileceğinin bilinmemesi olmak üzere beş tanedir.⁴⁸ Bu sayılan engeller çocukluktan beri taklit yoluyla öğrenilmiş bilgilere ve yeterli ilmi alt yapıya sahip olmama tutumlarına da ima da bulunur. Tabii olarak İlhamî bilginin hâsıl olabilmesi için önce bu engelleri ortadan kaldırmak gerekir. Bunların yanı sıra, özellikle de tasavvufî ekolde, kalbin masivadan temizlenmesi, bedensel riyazet gibi hususlar da, ilhamî bilginin gerçekleşmesi için gerekli durumlar olarak ele alınır.⁴⁹ Gazali'nin iki krizi de atlama sürecine dikkat ettiğimizde, elinden gelen her şeyi yaptıktan sonra acze düşmesi ve ancak bundan sonra kurtulması söz konusudur. O halde böyle bir 'acziyet' bilinci de bu bilginin hâsıl olma şartlarından biri olarak sayılabilir.

Burada şu soruyu dile getirebiliriz, bütün bu şartları yerine getiren herkes ilhamî bilgiye vasıl olabilir mi? Kanaatimizce bu sorunun cevabı Gazali'nin düşünce sisteminde önemli bir yere sahip olan 'illiyet teorisi' ile verilebilir. Gazali'ye göre alışkanlık sonucu sebep ile müsebbep arasında varolduğu sanılan ilişki (iktiran) zorunlu bir ilişki değildir.

46 Gazali, *Amellerin Ölçüsü*, çev. Remzi BARIŞIK, Kılıçaslan Yay., Ankara 1970, s.s. 84-87.

47 Gazali, *Mukaddes Merdivenler*, s.180.

48 Gazali, *İhya* c.III, s.s. 30-31.

49 Gazali, *a.g.e.*, s.42.

Bu ilişkiler Allah'ın ezeli takdiri gereği bu iki şeyi birbiri ardında yaratmasından kaynaklanır.⁵⁰ O halde Gazali'ye göre, gerekli ön koşulların yerine getirilmesi ile kesbi ya da ilhami yolla elde edile bilgi arasında zorunlu bir ilişki yoktur. Dolayısıyla ilhami bilginin hâsıl olması için insanın hazır bulunuşluğuyla beraber ilahi iradenin de aynı doğrultuda tecelli etmesi gerekir.

Şimdi de ilhami yol ile ne tür bir bilginin hâsıl olduğuna dair bazı değerlendirmelerde bulunabiliriz. Bu noktada Gazali'nin ilhami bilginin mümkün olduğuna dair tecrübeye dayanan deliller bağlamında verdiği örneklerden bazı çıkarımlarda bulunabiliriz. Bu konuyla ilgili verdiği on'a yakın örnekte, ehl-i keşf bir kişinin karşısındaki kimsenin içinden geçenleri duymaksızın aynen bilmesi söz konusudur.⁵¹ Buna göre kişi ilhami bilgi ile kendisi için gayb olan fakat diğeri için malum olan bir bilgi elde etmiştir.

Anlatılan diğeri bir örnekte ise, kendisine sorulan bir suale karşı, kalbinden aldığı daha önce duyulmamış garip bir cevap veren bir abdalı dile getirir.⁵² Bu örneğe dikkat ettiğimizde, ilhami bilgi neticesinde daha önce duyulmamış bilinmeyen bir bilgi söz konusudur. O halde ilhami bilgi vasıtasıyla daha önce bilinmeyen bir bilgi de hâsıl olabilir.

Burada şu noktayı belirtmekte fayda vardır ki; tasavvufta özelde de Gazali düşüncesindeki hads, keşf ve kalp gözü gibi kavramları Batının varlığın aşkın, batın ve öte boyutlarını dikkate almayan ancak 'biyolojik materyalizm'e referansta bulunan sezgici anlayışıyla özdeş tutmak da mümkün değildir.⁵³

Sonuç

Buraya kadar Gazali'nin bilgi sistemini ve İlhami bilgiye dair düşüncelerini ana hatlarıyla incelemiş olduk. Buna göre, hadsi bilginin mahiyetini dikkate aldığımızda, Gazali'yi zorunlu akli bilgilere dair şüphesinden kurtaran ilahi nurun hads yoluyla elde edilen bilgiye mahiyetçe çok benzediğini söyleyebiliriz. O halde kalbine atılan nur, ilhami nitelikte ve apriori bilgilerden şüphe edilmeyeceğine dair bir bilgidir. Ve onun bilgi sisteminin ilahi bir kaynağa dayandığını göstermesi açısından önemlidir.

Gazali'nin bilgi sisteminin birleştirici bir mahiyet arz ettiğine daha önce farklı vesilelerle değindik. Hakikaten de, onun bilgi sisteminde hem varlık mertebeleri arasında bir geçişkenlik ve bütünlük hem de farklı bilgi türleri arasında bir bütünlük söz konusudur. Bu nedenle Gazali'nin bilgi anlayışını rasyonel, empirik ya da ledünni bilgi kategorilerinin her hangi birine dâhil etmek indirgemeci bir tutum olacaktır. Çünkü mantığa dayalı

50 Gazali, *Filozofların Tutarsızlığı*, s.166.

51 Gazali, *İhya c.III*, s.s.55-57.

52 Gazali, *İhya c.III*,s.58.

53 Bulaç, Ali, *Bilgi Neyi Bilmektir*, Akademi Yay., İstanbul 2005, s.23.

burhan yöntemi, duyu verileri ve kalbi bilgi onun düşünce sisteminde tek çatı altında bütünleşmektedir. Dolayısıyla onun bilgi sisteminin temellerini burhani kıyası esas alan bir metodoloji ve irfani bir nur metafiziğinin oluşturduğunu söyleyebiliriz.⁵⁴

Diğer taraftan Gazali'nin sistemindeki bu bütünlük varlık mertebeleri ve farklı bilgi türleri arasındaki uygunluk üzerine temellenir. Bu uygunluk aynı zamanda Gazali'de hakikatin ölçütüdür. Bu ölçüt onun bilgi sisteminde şahıslara, zaman ve mekâna göre değişmeyen sabit bir zemin temin etmektedir. Bu husus, bilgiyi ve bilineni ya tamamen öznel ya da toplumsal ve belli bir yapı içinde var kabul eden ve dolayısıyla zaman, mekân ve toplumlardan bağımsız şekilde varolan objektifliği yitiren modern epistemik paradigmalar göz önüne alındığında, Gazali düşüncesinin özgünlüğü ve sağlayacağı açılımlar noktasından oldukça önemlidir.

Kaynaklar

- Ayman, Mehmet, *Gazali Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004.
- Bolay, S. Hayri, *Aristo Metafiziği ile Gazali Metafiziğinin Karşılaştırılması*, M.E.B. Yay., İstanbul 1993.
- Bulaç, Ali, *Bilgi Neyi Bilmektir*, Akademi Yay., İstanbul 2003.
- Cabiri, Muhammed Abid-El, *Arap İslam Kültürünün Akıl Yapısı*, Çev. Burhan KÖROĞLU, Kitabevi Yay., İstanbul 2001.
- _____, *Arap İslam Aklının Oluşumu*, Çev. İbrahim AKBABA, Kitabevi Yay., İstanbul 2001.
- Cihan, A. Kamil, *İbn Sina ve Gazali'de Bilgi Problemi*, İnsan Yay., İstanbul 1998.
- Corbin, Hanry, *İslam Felsefesi Tarihi*, çev. Hüseyin HATEMİ, İletişim yayınları, İstanbul 2007.
- Dünya, Süleyman, *İmam Gazali ve İman-Küfür Sınırı*, Çev. Ahmet T. ARSLAN, Risale Yay. İstanbul 1992.
- Gazali, Ebu Hamid-El, *El Munkizu Mine'd Dalal*, Çev. Salih UÇAN, Kayıhan Yay., İstanbul 1990.
- _____, *İhyau Ulumi'd-Din*, Çev. Ahmet SERDAROĞLU, Bedir Yay., İstanbul 1975.
- _____, *Mukaddes Merdivenler*, Çev. Yaman ARIKAN, İstanbul 1975.
- _____, *Filozofların Tutarsızlığı*, Çev. Mahmut KAYA-Hüseyin SARIOĞLU, Klasik Yay., İstanbul 2005.

54 Kutluer, İlhan, "Gazali'nin Felsefî Serüveni", İslami Araştırmalar, Cilt:13, Sayı:3-4, 2000, s.263.

- _____, *Amellerin Ölçüsü*, Çev. Remzi BARIŞIK, Kılıçaslan Yay., Ankara 1970.
- _____, *Nurlar Feneri*, Çev. Süleyman ATEŞ, Bedir Yay., İstanbul 1966.
- _____, *Mustaşa İslam Hukuk Metodolojisi c.I*, Çev. Yunus APAYDIN, Klasik Yay., İstanbul 2006.
- Kutluer, İlhan, “Gazali’nin Felsefi Serüveni”, *İslami Araştırmalar*, Cilt:13 Sayı:3-4, 2000.
- Şahin, Hasan, “Gazali’nin İlim, Akıl ve Felsefeye Bakış Tarzı”, *El-Gazali*, E.Ü.G.N.T.T.E. Yay., Kayseri 1988.
- Taylan, Necip, *Gazali’nin Düşünce Sisteminin Temelleri*, İFAV Yay., İstanbul 1994.
- Vural, Mehmet, *Gazali Felsefesinde Bilgi ve Yöntem*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2004.
- Watt, Montgomery, *Müslüman Aydın Gazali Hakkında Bir Araştırma*, Çev. Hanifi ÖZCAN, Etüt Yay., Samsun 2003.